

El temps dins la sociologia: entre l'oblit i l'omnipresència analítica

Sara Moreno Colom

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Sociologia
Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball (QUIT)
sara.moreno@uab.cat

Recibido: 07-01-2009

Aceptado: 06-03-2009

Resum

L'article revisa l'aproximació sociològica a l'estudi del temps des dels clàssics de la disciplina fins a la sociologia contemporània. Tot i les referències que la literatura clàssica dedica al problema del temps, la revisió de la producció sociològica posterior posa de manifest un cert oblit d'aquestes primeres reflexions teòriques. En aquest sentit, es planteja un interrogant epistemològic sobre el temps: és un concepte teòric oblidat o una dimensió analítica omnipresent?

Paraules clau: temps, sociologia, epistemologia.

Abstract. *Time and Sociology: From Theoretical Oversight to Analytical Omnipresence*

The article reviews the sociological approach to the study of the time from the classics of the discipline to the contemporary sociology. In spite of the references that the classical literature dedicates to the problem of time, the later sociological output seems to not have taken notice of these former theoretical ideas. This fact suggests an epistemological question about time: Is it a forgotten theoretical concept or an omnipresent analytical dimension?

Key words: time, sociology, epistemology.

Sumari

1. Introducció
 2. El temps: un concepte complex i pluridimensional
 3. El «pas del temps» per la sociologia
 4. El temps com a problemàtica sociològica
 5. El temps i la sociologia contemporània
 6. Conclusió
- Referencias bibliográficas

1. Introducció

Els orígens històrics d'una problemàtica social no sempre coincideixen amb els orígens epistemològics. El cas de l'organització social del temps no n'és una excepció. A través de la perspectiva històrica, es fa palès com el temps és un vell problema social que emergeix a la societat contemporània quan es posa en qüestió el model cronològic vigent des dels inicis de la industrialització.

En efecte, el control del temps ha estat símbol de poder al llarg de la història de la humanitat i, consegüentment, ha ocupat el centre de molts conflictes socials. Només cal pensar en episodis com els que protagonitzen la proposta d'un calendari republicà durant la Revolució Francesa o les lluites obreres per la reducció de la jornada laboral sota la vindicació del 8*3¹ al final del segle XIX. Després d'un període d'estabilitat, les transformacions socials que experimenten els països europeus al llarg de les darreres dècades del segle XX comporten la dessincronització dels horaris industrials i una preocupació creixent pels usos socials del temps.

Més enllà de l'interès social, la preocupació sociològica pel temps no és nova. La biografia intel·lectual dels principals autors clàssics de la disciplina posa de manifest com, en un moment o altre, el seu pensament al·ludeix, directament o indirectament, al temps. Malgrat que ho fan des de perspectives ben diverses, tots entenen que es tracta d'un aspecte de la realitat social que no es pot donar per descomptat; un aspecte que l'anàlisi sociològica no pot obviar. Tot i les referències que la literatura clàssica dedica al problema del temps, la revisió de la producció sociològica posterior posa de manifest un cert oblit d'aquestes primeres reflexions teòriques (Bergmann, 1992).

Amb tot, l'aproximació sociològica a l'estudi del temps no queda exempta de controvèrsia. L'objectiu d'aquest escrit és oferir una aproximació als interrogants que es deriven d'aquesta controvèrsia. En concret, es planteja: fins a quin punt la història del temps dins la sociologia és la història d'un oblit acadèmic? O bé, com diuen algunes veus, es tracta d'un concepte omnipresent dins la disciplina que ha tingut diverses manifestacions explícites al llarg de la seva història? I, si és així, quin ha estat l'estatus epistemològic que se li ha atorgat? I, encara més, com s'ha concretat metodològicament?

Aclarir aquestes qüestions no s'ha d'entendre com un exercici intel·lectual banal, sinó, tot el contrari, com un requisit necessari per abordar l'estudi sociològic del temps en el context actual. És prou sabut que, en ciències socials, només és possible analitzar les parcel·les de la realitat que, amb anterioritat, s'han construït de manera teòrica.

Així doncs, en primer lloc, s'hi apunten una sèrie de consideracions prèvies sobre la dimensió conceptual cronològica fruit de la reflexió teòrica i la

1. Amb aquestes sigles numèriques, es coneix la reivindicació històrica que el moviment obrer formula, al final del segle XIX i en l'àmbit internacional, per aconseguir jornades laborals de vuit hores que permetin dedicar-ne, entre les que restin, vuit a la vida personal i vuit al descans.

recerca empírica acumulada al llarg dels anys. El segon apartat conté una breu revisió de la presència del temps dins del pensament sociològic, a partir de la qual, en tercer lloc, es plantegen algunes hipòtesis sobre el seu procés de construcció com a problemàtica sociològica. A continuació, es revisa la diversitat d'usos semàntics que el temps pren en sociologia, així com les discrepàncies teòriques al voltant del seu estatus epistemològic.

2. El temps: un concepte complex i pluridimensional

En primer lloc, sobre el temps cal dir que es tracta d'un concepte complex i pluridimensional. Totes dues característiques expliquen la dificultat de definir-lo, fins al punt que, com planteja Sant Agustí:

Què és, doncs, el temps? Si ningú no m'ho demana, ho sé; si haig d'explicar-ho a qui m'ho demana, no ho sé: a ulls clucs, tanmateix, afirmo que sé que, si no passava res, no hi hauria pas un temps passat, i que, si res no s'esdevenia, no hi hauria pas un temps futur, i que, si res no existia, no hi hauria pas un temps present. (1964: 17)

Atesa aquesta complexitat i pluridimensionalitat, el temps es manifesta com un concepte desbordant i contradictori dins la sociologia. D'alguna manera, sembla possible afirmar que el caràcter obvi i, alhora, complex d'aquest concepte fa certa la frase de Bergmann: «studying time implies to penetrate into a continuous paradox» (1992: 85). Alhora, aquestes dues característiques sembla que constaten els dos vicis que Collins (1985) atribueix a l'exercici de la sociologia, l'obvietat i la intel·ligibilitat. Les raons d'aquesta naturalesa contradictòria cal cercar-les en la confusió que constantment es genera entre les dimensions social i física del concepte. Certament, es tracta d'una confusió que dificulta la reflexió sociològica sobre el temps, perquè implica teoritzar i analitzar un element de la realitat social percebut com a natural (Mongardini, 1989).

La dimensió social del temps s'ha construït dins de la seva dimensió física, si bé aquesta segona només té significat i valor en funció de la primera. Una de les veus que més ha reflexionat sobre aquesta qüestió és Norbert Elias, autor de *Sobre el tiempo* (1989), obra de referència dins d'aquest camp de coneixement. Sens dubte, les reflexions d'Elias són cabdals per procedir en l'anàlisi sociològica del temps, ja que és ell qui recorda que la concepció natural i quantitativa del temps només és factible a través del temps social: «el tiempo físico fue una ramificación relativamente tardana del tiempo social» (1989: 118), de manera que el temps es construeix socialment, es plasma en la comunicació i es transmet generació rere generació. La lucidesa i la claredat d'aquesta afirmació facilita la ruptura epistemològica imprescindible per començar a estudiar sociològicament el temps. Bàsicament, perquè recorda que el temps físic no és altra cosa que un producte de les relacions socials i, per tant, símbol de les seves jerarquies, normes i conflictes.

Segons Elias (1989), aquesta concepció física del temps és viscuda com a real pels membres de cada cultura, fins al punt que la perceben com quelcom independent i aliè a la seva experiència. Conseqüentment, les característiques atribuïdes històricament al temps esdevenen atributs naturals seus. Un dels aspectes que explica aquesta falsa percepció és l'ús de substantius per referir-se al que ell considera aquest símbol de les relacions socials. Així, no és gens estrany que la imatge més associada al temps en la societat occidental sigui la d'un rellotge, considerat un objecte completament independent de la vida de les persones; un objecte que adquireix vida pròpia i limita la percepció del temps a la seva dimensió quantitativa. En el context d'aquesta societat, s'ha oblidat que el temps és una construcció conceptual que esdevé natural en el moment en què s'assimila a la seva dimensió física i mesurable (Torns, 2003).

Malgrat l'esclatxa que obre el pensament d'Elias, la revisió de la literatura especialitzada posa de manifest una certa dificultat entre la comunitat científica per realitzar aquesta ruptura. D'una banda, es troben aquelles veus que, com apunta Bergmann (1992), tenen la impressió que el temps no és un objecte d'estudi sociològic, sinó quelcom esotèric, excèntric i, sobretot, filosòfic. D'altra banda, les veus que defensen la preocupació sociològica pel temps només es fixen en la seva dimensió física precisament per evitar les crítiques anteriors. Una perspectiva que, evidentment, traspua cap al terreny empíric on es tendeix a equiparar el temps a l'horari i, per tant, a mesurar-lo segons la quantitat d'hores que les persones dediquen a cada activitat.

Per damunt d'aquesta aproximació empírica, hi planegen llums i ombres. Les llums s'identifiquen amb les parcel·les de realitat que els anomenats *presupostos de temps*² il·luminen, sobretot les que es remeten a desigualtats socials. Contràriament, les ombres fan referència a les parcel·les que es resisteixen a aquesta mesura horària del temps, sobretot les que es remeten a les relacions de poder que hi ha al rerefons de dites desigualtats. L'existència d'aquestes ombres condueix a afirmar que no tot el temps és l'horari. En aquest sentit, Heller (2003) apunta que el temps del rellotge és, des del punt de vista de l'experiència subjectiva, un temps buit, la qual cosa explica per què amb l'objectivació del temps a través de l'horari persisteixen algunes ombres, les que tenen a veure amb les relacions socials que precedeixen l'ús del temps; unes relacions socials que es resisteixen a quantificar-lo.

A fi de superar aquestes resistències, alguns especialistes s'han fet ressò de la necessitat de recórrer a la relació que el temps té amb altres conceptes, per tal de fer-lo visible en tota la seva complexitat (Sorokin, 1985; Tabboni, 1985; Ramos, 1992). El cas és que el temps, per si sol, és abstracte i no observable; per tant, la seva concreció empírica forçosament ha d'estar vinculada a uns altres conceptes més fàcils de copsar empíricament. Una revisió bibliogràfica permet subratllar dues tendències en aquesta mateixa direcció: la primera, estre-

2. Els *presupostos de temps*, coneguts com a *time budgets*, són un tipus de qüestionari dissenyat per mesurar l'ús social del temps. Els capítols tercer i setè tracten aquesta qüestió amb detall.

tament vinculada al terreny de la geografia, considera indissociable el temps amb l'espai; mentre que la segona fixa el seu interès en la relació del temps amb el treball.

En aquesta tessitura, no és gens estrany comprovar que la preocupació sociològica pel temps habitualment ha sorgit com una derivació d'altres objectes d'estudi i, rarament, ho ha fet com un focus d'atenció central (Mongardini, 1989). Pocs han estat els intents d'estudiar directament el problema del temps dins la sociologia, de manera que el més habitual ha estat trobar-se, accidentalment, davant del temps. Albirar les raons d'aquesta manca d'interès directe pel temps no entra dins els objectius d'aquest article; per bé que sembla factible remetre's als arguments exposats en els paràgrafs anteriors com una possible explicació. Uns arguments als quals cal afegir la tendència, incòmoda per a molts, de traspassar els límits disciplinaris de la sociologia quan s'estudia el temps.

En definitiva, el conjunt d'aquestes consideracions deixa entreveure la complexitat de la definició conceptual del temps. Una complexitat que s'evidencia amb el ventall de definicions teòriques i usos empírics que hi ha dins la sociologia i que, al seu torn, nodreixen l'amplitud d'aquest camp de coneixement poc unificat i difícil de sintetitzar teòricament (Tabboni, 1989). Els apartats que segueixen intenten avançar una mica més en aquest difícil exercici teòric, si bé ho fan a tall exploratori, ja que la manca de teoria unificada no ho permet fer de cap altra manera.

3. El «pas del temps» per la sociologia

La revisió de la bibliografia especialitzada posa de relleu que el procés a través del qual es construeix el temps com a problemàtica sociològica s'ha teixit al llarg de tres etapes, que abasten el període comprès entre els autors clàssics i la sociologia contemporània; un fet que permet afirmar, en termes històrics, que el temps no és un oblit acadèmic. Altra cosa és que, certament, bona part de la comunitat científica l'ha obviat durant molts anys.

Efectivament, l'interès pel temps sorgeix de la mà dels clàssics de la disciplina. Aquest interès experimenta, durant gairebé cinc dècades, un buit fins que, a final del segle XX, ressorgeix amb força entusiasme. És així que als anys setanta i vuitanta, com una mena d'esclat sociològic, nombroses veus es comencen a fer ressò del valor heurístic de la dimensió cronològica; una dimensió fins aleshores omesa, en bona part, perquè es considerava massa òbvia. A partir d'aquest moment, el caràcter omnipresent del temps es deixa de percebre com una obviat i s'introdueix, cada vegada més, per analitzar la realitat social.

Hi ha consens a l'hora d'ordenar aquesta evolució en tres etapes (Tabboni, 1989; Pronovost, 1989; Bergmann, 1992; Perulli, 1996): la primera és on es defineixen les coordenades teòriques que enquadren l'estudi del temps; la segona és d'oblit, on, a excepció d'algunes aportacions teòriques aïllades, l'atenció es focalitza en la mesura horària del temps a través dels pressupostos de temps, i a la tercera es reprèn la reflexió teòrica i s'incrementa la recerca empírica sobre

aquesta qüestió. Esbrinar quines són les preocupacions principals de cada una d'aquestes etapes és l'interrogant que ocupa els epígrafs següents.

3.1. *L'aportació dels clàssics*

La presència del temps dins la sociologia no té un caràcter excepcional i, com acostuma a passar, l'aportació dels clàssics n'és un referent obligat. En aquest cas, esdevé del tot imprescindible citar les aportacions pioneres de Durkheim i Marx, perquè tots dos autors fixen les bases epistemològiques necessàries per fer viable la investigació sociològica sobre el temps, si bé cal fer notar que la majoria de monografies especialitzades (Tabboni, 1989; Pronovost, 1989) coincideixen a l'hora de reconèixer les aportacions originàries de Durkheim³, però que no passa el mateix amb el llegat de Marx. Aquest és vindicat, quasi exclusivament, pels especialistes en el món del treball (Thompson, 1979; Hassard, 1990; Borghi i La Rosa, 1995; Perulli, 1996).

Pel que fa a l'aportació de Durkheim, cal reconèixer l'esforç de l'escola durkheimiana⁴ en general, i de l'autor que li dona nom en particular, per determinar la posició que el temps ocupa dins la sociologia. O el que és el mateix, la reivindicació de la dimensió social del temps. El cas és que l'afany de Durkheim per defensar l'autonomia científica de la sociologia també inclou el temps. Malgrat que la formació teòrica d'aquest autor és bàsicament filosòfica, la seva pròpia evolució intel·lectual el condueix a formular afirmacions com ara, per exemple, que «l'estudi dels fenòmens religiosos és un mitjà per renovar els problemes que, fins ara, només han estat debatuts entre filòsofs» (1987: 34).

S'observa que els implícits d'aquesta afirmació apunten la necessitat de plantejar un interrogant pròpiament sociològic al voltant del temps capaç de desplaçar l'atenció que desperta la pregunta filosòfica per excel·lència: què és el temps? Durkheim, com a bon coneixedor de totes dues disciplines, és conscient de la impossibilitat de respondre una pregunta com aquesta des de la sociologia⁵. Es tracta d'una disciplina, diu l'autor, que s'ha de preocupar per explicar el paper que el temps desenvolupa entre els individus en general i en el manteniment de l'ordre social en particular, la qual cosa suposa reconèixer el temps com un objecte d'estudi sociològic. Fins aleshores, aquest fet es mantenia com una mena de privilegi exclusiu de les ciències físiques i la filosofia⁶.

3. Val a dir que algunes veus matisen aquest consens al recordar que l'autoria dels primers textos escrits entorn d'aquesta qüestió cal atribuir-la a Hubert i Mauss (Ramos, 1992).

4. Escola que es coneix, també, com el grup de *L'Année Sociologique*. Un excel·lent recull dels articles més importants d'aquesta escola es pot trobar a Ramos (1992).

5. Es deixa al marge el debat de si la filosofia pot oferir respostes a aquest tipus d'interrogants.

6. Evidentment, totes dues disciplines es continuen ocupant d'aquest objecte d'estudi tal com es recull a la bibliografia especialitzada. En aquest sentit, cal citar el llibre que, l'any 1990, publiquen conjuntament el físic Ilya Prigogine i la filòsofa Isabelle Stengers, la versió espanyola del qual porta per títol *Entre el tiempo y la eternidad*.

A *Les formes elementals de la vida religiosa* és on Durkheim (1987) explica que, tot i la impossibilitat de concebre el temps sense recórrer a signes objectius —com ara els anys, les setmanes, els dies o les hores—, cal preguntar-se quins són els orígens d'aquesta concepció tan particular. Ell mateix es respon i afirma que «l'observació estableix que aquestes fites indispensables amb relació a les quals totes les coses es classifiquen temporalment són preses de la vida social» (1987: 35). Per bé que, segueix l'autor, l'estabilitat i la impersonalitat que han assolit aquestes fites temporals expliquen per què es consideren socialment aspectes del tot universals i immutables. Malgrat l'avenç que suposa reconèixer el caràcter social del temps, és possible identificar un rerefons filosòfic en la proposta teòrica de Durkheim; bàsicament, perquè considera el temps com una categoria de coneixement, un dels «marcs permanents de la vida mental» (1987: 443)⁷, per dir-ho en paraules del mateix sociòleg.

Però abans que els membres de *L'Année Sociologique* es pronunciessin sobre el temps, un altre clàssic de la sociologia, Karl Marx, ja s'havia fet ressò del valor que aquest concepte tenia per analitzar les relacions socials. A diferència de la proposta durkheimiana centrada en el caràcter abstracte del temps i la seva funció en les formes de coneixement, la perspectiva marxista es fixa en la dimensió material d'aquest concepte, a fi d'identificar l'efecte que produeix sobre les condicions materials d'existència. Per això s'equipara el temps a la jornada laboral, de manera que es considera com una mercaderia de compra i venda, a través de la qual és possible aprofundir en l'estudi de les relacions socials establertes entorn de la producció.

En aquest sentit, les aportacions de Marx a l'estudi del temps contribueixen, simultàniament, a construir-lo com a objecte d'estudi i a reivindicar-ne el valor heurístic. D'una banda, és possible deduir, del pensament d'aquest autor, la necessitat de diferenciar el temps del treball⁸, la qual cosa, d'altra banda, permet posar de manifest la capacitat explicativa del temps quan s'usa per analitzar les relacions socials. En el cas que preocupava Marx, aquesta potencialitat explicativa facilita l'anàlisi de les formes d'explotació poc visibles, així com les lluites de poder entre el capital i el treball.

Efectivament, com recorda Perulli (1996), cal atribuir a Marx el reconeixement de la jornada laboral com la unitat de temps fonamental de la societat capitalista industrial. Tal com ell mateix afirma: «el tiempo de reposo concedido

7. Posteriorment, i molt lligada a la crisi de la perspectiva funcionalista, des de la sociologia del coneixement, diversos autors (Giddens, 1981; Luhmann, 1992 i Elias, 1989) recuperaran el fil d'aquesta reflexió abstracta entorn del temps, però ho faran des de posicions teòriques distintes de les mantingudes per l'escola durkheimiana, mentre que, des del terreny dels estudis empírics, enfocaments teòrics diferents, com ara la fenomenologia o l'interaccionisme simbòlic, s'interessaran pels aspectes simbòlics de la dimensió temporal, entesa com una coordenada de la vida quotidiana al costat de la dimensió espacial.

8. Des de posicions estrictament econòmiques, cal dir que la finesa de les anàlisis que Adam Smith (1996) va realitzar en una fàbrica d'agulles sobre la gestió i l'organització del temps productiu vinculat a la divisió del treball, tenien com a punt de partida aquesta mateixa idea.

al obrero está regulado por el mayor gasto posible por día de su esfuerzo» (Marx, 2001: 113). De fet, *El capital* dedica tot un capítol —llibre I, cap.VIII— a aquesta qüestió. Marx hi explica que el control de la duració i el ritme d'aquesta jornada és un mer reflex de les relacions de poder que travessen l'estructura social, ja que no hi ha cap raó tècnica que justifiqui una jornada laboral determinada:

La jornada de trabajo varía entre los límites que imponen, por una parte, la sociedad y, por otro, la Naturaleza [...] el capitalista sostiene su derecho como comprador cuando procura prolongar todo lo posible la jornada de trabajo. El obrero sostiene su derecho como vendedor cuando quiere reducir la jornada de trabajo. (2001:109-110)

El cas és que l'acord entre tots dos drets pren la forma d'un contracte on, suposadament, el treballador ven lliurement la seva força de treball, però la realitat és que l'anàlisi d'aquest contracte a través del temps permet fer visibles les formes d'explotació que encobreix:

[...] se descubre que él no era libre, que el tiempo en que puede vender su fuerza de trabajo es el tiempo por el cual está obligado a venderla, y que, en realidad, el vampiro que le chupa no le deja mientras quede una gota de sangre que extraer. (2001: 117)

Per aquesta raó, Marx apunta que l'oposició entre el dret del venedor i el dret del comprador s'esvaeix per mitjà del monopoli de la força. Aquest fet és el que permet explicar per què, en el context capitalista, la regulació de la jornada laboral emergeix com una lluita entre la classe capitalista i l'obrera. En aquest sentit, una mirada històrica permet evidenciar com el temps de treball remunerat ha estat al centre de les lluites socials des dels inicis de la industrialització⁹, per bé que, com s'explica en el proper capítol, ho hagi fet amb diferents rostres segons cada context.

3.2. *L'etapa de l'oblit teòric del temps*

Una vegada que el pensament clàssic situa les coordenades necessàries per estudiar el temps des de la sociologia, s'inicia una etapa de relativa marginalitat i oblit d'aquest concepte dins la reflexió teòrica. Una etapa en la qual, únicament, es troben algunes aportacions aïllades del que es podria considerar la segona generació de sociòlegs preocupats pel temps. Aquest oblit teòric que s'accentua amb el protagonisme creixent de la recerca empírica, en concret, dels estudis sobre els usos del temps.

9. Els treballs historiogràfics de Thompson (1979) i Hobsbwan (1979) són un bon exemple de la riquesa analítica d'aquestes reflexions. Uns treballs que parteixen de la perspectiva marxista i que mostren com, en la societat industrial, el temps laboral disciplina les persones.

Sorokin, Merton, Halbwachs i Gurvitch¹⁰ són dels pocs autors que assu-meixen el relleu dels clàssics o, més ben dit, el relleu de l'escola durkheimiana, ja que és més difícil identificar algun autor interessat a seguir la pista marxista sobre el temps. Entre aquests darrers, es podrien citar els treballs de Lefebvre (1972), Grossin¹¹ o Heller (1977), si bé cap d'aquestes veus no s'interessa pel temps amb la mateixa intensitat que els autors anteriors. Què explica el manteniment del llegat de Durkheim entre aquesta segona generació de sociòlegs i l'escassa atenció a les reflexions de Marx?

A tall d'hipòtesi, sembla possible apuntar que aquesta tendència està relacionada amb el mateix caràcter de les aportacions teòriques de tots dos autors clàssics. El cas és que, del pensament durkheimià, se'n desprèn una concepció del temps abstracta i fàcil de desvincular de les principals preocupacions intel·lectuals d'aquest autor. Contràriament, la proposta teòrica de Marx entorn del temps apareix estretament lligada a la seva preocupació principal: l'anàlisi de les relacions de producció capitalistes. Aquesta perspectiva marxista podria haver generat certes reticències entre uns sociòlegs interessats per la dimensió social del temps, sobretot si es té en compte que els toca viure en un moment on el marxisme es veu confrontat a la complexificació creixent de la societat capitalista i a la refutació pràctica d'algunes de les prediccions realitzades pel mateix Marx (Miguélez et al., 1997), fins al punt que les crítiques i les reformulacions de les idees marxistes formulades per les mateixes veus defensores d'aquest corrent de pensament haurien pogut desviar l'atenció que Marx va dedicar al problema del temps.

Però, més enllà de la reflexió teòrica, la característica principal d'aquesta etapa és l'afany per comptabilitzar el temps que les persones dediquen a distintes activitats. Preocupació sorgida a Europa i que sembla que es consolida amb la seva arribada als Estats Units¹². El cas és que, tot i el poc interès que aleshores despertava l'estudi del temps entre la comunitat de sociòlegs, durant aquesta època, dita preocupació es trasllada a l'altra banda de l'Atlàntic. L'exili de Sorokin, el 1923, sociòleg d'origen rus, és el canal de comunicació, i l'article que escriu amb Merton l'any 1937, «Social time: A methodological and functional analysis», el text de referència¹³. En un moment en què la transmissió transoceànica de tradicions sociològiques és lenta i intermitent, l'interès pel temps no es perd pel camí, malgrat les circumstàncies de l'època en què, per dir-ho en paraules de Merton: «existía una fuerte discrepancia entre el

10. P. Sorokin i R.K. Merton (1937), «Social Time: A methodological and Functional Analysis», *American Journal of Sociology* (citat a Merton [1992]); G. Gurvitch (1964), *The Spectrum of Social Time*, Holanda, Reidel (citat a Merton [1992]); M. Halbwachs (1952), *Les cadres sociaux de la mémoire*, París, PUF (citat a Merton [1992]).
11. W. Grossin (1969), *Le travail et le temps: horaires, durées, rythmes*, París, PUF (citat a Tabboni [1989]).
12. Com s'explica a l'apartat 1.4, la ràpida extensió d'aquest afany condiciona el procés de construcció teòrica del temps com a objecte d'estudi sociològic.
13. Cal recordar que Sorokin és un dels sociòlegs que contribueix a crear el Departament de Sociologia de la Universitat de Harvard.

rápido crecimiento de ideas sociológicas y el lento crecimiento de la población de sociólogos» (1992: 286).

Malgrat que aquesta transmissió de coneixement europeu inclou les aportacions de l'escola durkheimiana, la sociologia nord-americana no tarda a adaptar la preocupació pel temps als seus interessos i a les seves prioritats intel·lectuals. És en aquest sentit que cal fer referència al sorgiment i l'expansió dels anomenats *pressupostos de temps* a l'Amèrica del Nord. Aquest instrument, dissenyat per mesurar l'ús social del temps, assumeix un protagonisme quasi en solitari al llarg d'aquesta etapa d'oblit teòric on pràcticament ningú no es fa ressò de l'herència durkheimiana, un fet que també es dona en el context europeu i que no sembla que sigui producte de la casualitat.

Com expliquen diverses veus especialitzades (Tabboni, 1989; Raldúa, 2001; Niemi, 2006), l'interès per conèixer l'ús i la distribució del temps entre la població sorgeix vinculat a determinades voluntats econòmiques i polítiques. D'una banda, a principis del segle XX, els economistes francesos i anglesos s'adonen que l'ús del temps permet aprofundir en l'anàlisi de les economies familiars. D'altra banda, en el context de la Unió Soviètica, sorgeix la voluntat política de conèixer com la població treballadora utilitza el seu temps lliure. En aquest sentit, Niemi (2006) explica que, a través de la revisió dels orígens històrics dels estudis sobre l'ús del temps, es posa de manifest el seu estret lligam amb la ideologia política predominant en cada context. No ha de ser estrany, doncs, observar que quan aquest tipus de mesura arriba als EUA, es vincula, directament, als interessos de la naixent societat de consum¹⁴. Però, com es produeix aquesta difusió del coneixement?

La resposta a aquesta qüestió remet, novament, a l'exili de Sorokin, qui, sens dubte, exerceix un paper clau per al traspàs de coneixement transoceànic (Tabboni, 1989). El cas és que, abans del seu exili, aquest sociòleg va treballar com a ajudant del professor Strumilin, un dels primers investigadors interessants a estudiar l'ús del temps com un indicador per mesurar l'impacte del socialisme sobre els estils de vida dels treballadors soviètics (Raldúa, 2001). Tot i les crítiques de Sorokin als límits d'aquest instrument de mesura, queda palès que el seu ostracisme exerceix de pont per difondre els estudis d'usos del temps a l'altra banda de l'Atlàntic, en concret, al país símbol de la societat de consum.

És així que sembla possible apuntar que el mateix context d'emergència d'aquest tipus d'estudi esdevé un fre per a les propostes teòriques dels clàssics. En un moment de desajust entre el volum d'idees sociològiques i la quantitat de sociòlegs —tal com recorda Merton (1992)—, no sorprèn que les voluntats econòmiques i polítiques, òbviament acompanyades de finançament, afavorissin determinades aproximacions a l'hora d'estudiar el temps¹⁵. Aquest fet

14. Els primers pressupostos de temps als EUA s'utilitzen per conèixer l'ús del temps que fan les persones no treballadores a l'hora de dissenyar productes de consum. Posteriorment, s'utilitzarà per conèixer els hàbits de la població a l'hora de programar els anuncis televisius.

15. Fins i tot una de les recerques més rellevants d'aquest període, *Los parados de Marienthal*, publicada l'any 1933 per Lazarsfeld, Jahoda i Zeisel, inclou un diari de temps en el conjunt de tècnics d'investigació emprades.

podria explicar el relatiu oblit teòric del temps durant aquests anys, per bé que el pensament aïllat d'alguns sociòlegs i, sobretot, el predomini dels pressupostos de temps, seria el que convertiria en relatiu aquest oblit sociològic.

3.3. *L'esclat dels estudis sociològics sobre el temps*

A partir de la dècada de 1970, ressorgeix l'interès teòric pel temps més enllà de la preocupació per mesurar-lo. Es tracta d'un ressorgiment ple d'expectatives. Els més optimistes parlen d'una possible sociologia del temps entesa com un camp de coneixement específic dins la disciplina¹⁶. Tant és així que les veus especialitzades utilitzen la paraula «esclat», o *boom*, per referir-se a aquesta etapa que enllaça amb la sociologia actual i que dóna lloc a una pluralitat d'enfocaments teòrics i a una diversitat de línies d'investigació (Ferraro, 1988; Mongardini, 1989; Tabboni, 1989; Belloni i Rampazi, 1989; Durán, 2002). Però aquest ressorgiment tampoc no és casual, sinó la resposta a dues preocupacions sociològiques que sorgeixen en paral·lel: la preocupació per incorporar el temps dins la teoria sociològica i la preocupació per analitzar les transformacions de la *societat del benestar*.

D'una banda, es podria dir que la crisi del corrent funcionalista permet recuperar el fil del pensament teòric entorn del temps. Tal com apunta Kerbo (1998), aquesta crisi s'escau amb un desplaçament dins la teoria sociològica del paradigma del consens i l'ordre al paradigma del conflicte i el canvi. Les crítiques al caràcter estàtic i atemporal de la perspectiva funcionalista en són una de les cares visibles, mentre que la necessitat d'introduir el temps dins de l'anàlisi sociològica és un dels reclams principals. Les respostes a aquesta necessitat engloben un ventall d'opcions que van des de la incorporació de la perspectiva històrica dins l'instrumental analític de la realitat social (Martins, 1992), fins al reconeixement del temps com un concepte central per la teoria sociològica (Adam, 1989; Luhmann, 1986; Giddens, 1993).

D'altra banda, la segona preocupació sorgeix, fonamentalment, vinculada al malestar creixent al voltant de l'organització social del temps. La crisi de l'ocupació, l'acceleració del progrés tècnic, l'augment de la doble presència femenina fruit de la participació més elevada de les dones en el mercat de treball i, posteriorment, l'envelliment de la població són alguns dels factors que fan emergir el temps com un factor de benestar. Com és lògic, la sociologia es fa ressò d'aquest malestar, principalment, les veus especialitzades en el món del treball i la perspectiva de gènere¹⁷.

16. Més endavant s'aborda el debat sobre la viabilitat d'una possible sociologia del temps.

17. Dins d'aquesta etapa, cal situar un tercer corrent que engloba aquelles veus que parlen des de posicions més simbòliques i es manifesten preocupades per les repercussions culturals de tot plegat. Es tracta de reflexions properes al terreny de reflexió teòrica, que, de vegades, superen els límits disciplinaris de la sociologia. Una bona explicació i mostra d'aquesta perspectiva es troba en el recull d'articles coordinat per Paolucci (2003) sota el títol *Cronofagia: la contrazione del tempo e dello spazio nell'era della globalizzazione*.

Aquesta etapa d'esclat introdueix tres fets innovadors respecte a la literatura especialitzada anterior. En primer lloc, es reconeix explícitament la necessitat i la pertinència teòrica d'introduir el concepte temps dins del pensament i l'anàlisi sociològica. Els escrits de Giddens (1993), Luhmann (1992) i Adam (1992) així ho evidencien.

En segon lloc, tal com fa notar Tabboni (1986), s'observa que, al costat de les evidències empíriques, sorgeixen reivindicacions socials que també posen de manifest el malestar que l'organització social del temps vigent produeix a determinats col·lectius —bons exemples en són les manifestacions a favor de la jornada laboral de trenta-cinc hores o la vindicació de polítiques de temps per part d'algunes dones italianes.

Aquestes reivindicacions socials condueixen a identificar el tercer element innovador relacionat amb el disseny de polítiques públiques. En aquest sentit, Durán (2001) explica que l'expansió dels estudis sobre el temps s'inclou dins del creixement que la investigació socioeconòmica experimenta a tots els països desenvolupats a finals del segle XX amb un objectiu ben definit: facilitar la presa de decisions polítiques i la gestió de necessitats.

Sens dubte, el progressiu augment de la importància del temps en el context de la societat occidental contemporània contribueix a consolidar els estudis sociològics sobre aquesta qüestió (Torns, 2003)¹⁸, alhora que aquesta consolidació representa un escenari idoni per reprendre la reflexió teòrica iniciada pels clàssics i frenada durant l'etapa de predomini dels estudis sobre els usos del temps. Es tracta d'un escenari on, per dir-ho en paraules de Merton: «[...] la novedad es la atención sobre un fenómeno social (el tiempo) anteriormente notado pero no asumido conscientemente» (1992: 289).

4. El temps com a problemàtica sociològica

Amb l'esclat dels estudis sociològics sobre el temps, també es reprèn el procés de ruptura epistemològica iniciat pels autors clàssics i frenat durant l'etapa de l'oblit teòric. Bàsicament, perquè l'afany per mesurar el temps, característic d'aquesta etapa, contribueix a fer-ne la naturalització, la qual cosa, al seu torn, dificulta la construcció del temps com un objecte d'estudi sociològic. Dit en altres paraules, mentre es dona per descomptat el temps, aquest no es pot considerar una problemàtica sociològica¹⁹.

18. Pel que fa al cas espanyol, Durán (2002) assenyala una sèrie d'aspectes a través dels quals s'evidencia la consolidació dels estudis sociològics sobre el temps. En concret, subratlla l'augment del nombre d'estudis, investigacions i publicacions sobre aquestes qüestions; la fundació de l'associació per l'estudi del temps a escala estatal el 1994, i la creació, des de 1995, del grup de treball Temps i Societat dins dels congressos organitzats per la Federació Espanyola de Sociologia (FES), si bé cal fer notar que, al IX Congrés Espanyol de Sociologia, no hi ha aquest grup de treball.

19. Més encara si es té en compte que l'interès per mesurar el temps no és exclusiu de la sociologia, sinó que és compartit amb altres disciplines dins les ciències socials, com ara l'economia, considerades de més prestigi científic.

Adam (1999), una de les veus especialitzades més reconeguda darrerament²⁰, apunta que molts sociòlegs es mostren incapaçs de fer la ruptura inicial amb el pensament comú, de manera que, a imatge de les ciències físiques, perceben el temps com un fenomen físic i, per tant, com a obvi des d'una perspectiva sociològica. En la mateixa direcció, Dupuy (1986) recorda que, des de la sociologia, s'ha tendit a criticar les contradiccions de les teories econòmiques, per bé que esdevé molt més inquietant la manca de sentit que molts sociòlegs atorguen al temps, és a dir, el fet de donar-lo per descomptat. És així que, sovint, el temps es considera una dada constant sense valor heurístic per l'anàlisi sociològica.

Alguns especialistes identifiquen aquesta tendència amb un procés de secularització a través del qual el temps es deslliga dels referents socioculturals i s'objectivitza (Novara, 1995). És un procés on, en consonància amb el desenvolupament del pensament sociològic, el temps es quantifica i s'assimila a l'espai (Ferraro, 1988). Per dir-ho ras i curt, la forma s'imposa al contingut quan el temps s'assimila a l'horari.

Però la construcció del temps com una problemàtica sociològica suposa desfer aquest procés d'objectivació del concepte. D'alguna manera, aquest repte és assumit per les veus protagonistes del *boom* dels anys setanta, entre les quals no passen gens desapercebudes les paraules d'Elias. De fet, l'obra d'aquest autor acompanya molts sociòlegs i sociòlogues en la difícil ruptura epistemològica. La literatura italiana de les dècades de 1980 i 1990, intensament preocupada per l'estudi del temps, n'és una bona evidència, ja que és difícil no veure-hi citat Elias (Paolucci, 1986; Ferraro, 1988; Tabboni, 1989; Mongardini, 1989). En qualsevol cas, totes aquestes veus recorden que, a principis del segle XX, el temps va despertar l'interès dels sociòlegs perquè tenia una dimensió social que no es podia obviar.

Precisament, és aquest qüestionament de l'aparença objectiva del temps el que permet efectuar el gir epistemològic necessari per reconèixer-lo com una problemàtica sociològica. Segons Belloni (1986), aquest gir comporta passar de considerar el temps com una dada constant a considerar-lo una dada inconstant, inestable i complexa. Per a Elias (1989), representa assumir que el temps és una construcció social i que l'organització cronològica vigent en la societat occidental té els seus orígens en l'època de la industrialització, per bé que, des d'aleshores, el temps s'ha tendit a naturalitzar fins al punt d'oblidar que el rellotge i el calendari són convencions humanes.

La trajectòria intel·lectual de Merton (1992) il·lustra els aspectes més rellevants d'aquest procés de construcció del temps com una problemàtica sociològica. El cas és que l'interès d'aquest sociòleg nord-americà pel temps sorgeix a l'inici de la seva carrera acadèmica, quan era ajudant d'investigació de Sorokin

20. De fet, Barbara Adam és un dels màxims referents teòrics dins la sociologia preocupada, específicament, per la qüestió del temps social. Estatut que avala amb una llarga producció científica de caràcter teòric i empíric; així com el fet de ser la fundadora, l'any 1992, de la revista científica *Time and Society*, publicada per Sage Publications.

—amb qui escriu l'article citat en paràgrafs anteriors. Si bé és cert que Sorokin és qui estimula Merton a pensar en el temps social com una problemàtica sociològica, el referent durkheimià de Sorokin no convenç el jove Merton. Tot i reconèixer que les innovadores aportacions del grup de *L'Année Sociologique* permeten distingir el temps social del temps astronòmic, Merton pensa que el pes excessiu que hi tenen determinats conceptes com ara la memòria no deixa captar problemes complementaris que ell considera amb més interès sociològic. A més, tal com explica el mateix Merton, en aquell moment en què tot just ell començava a fer-se un lloc dins la sociologia, era poc recomanable dedicar-se a qüestions intensament treballades per autors ja consagrats, com ara Sorokin i Gurvitch.

D'aquesta manera, cal esperar trenta anys perquè Merton reprengui l'estudi del temps. Concretament, la preocupació per identificar nous elements de l'estructura social torna a despertar l'interès sociològic pel temps en aquest autor. I, ara sí, el seu estatus dins la sociologia li permet fixar l'atenció en aquells aspectes que considera rellevants. Bàsicament, trasllada l'atenció del passat al futur i relaciona la importància de l'horitzó temporal amb la posició que s'ocupa dins l'estructura social. Tot plegat el porta a definir, l'any 1957, el concepte de *duracions socialment esperades*²¹. L'escàs ressò d'aquest concepte entre la comunitat científica de l'època evidencia el desinterès generalitzat per la reflexió sociològica sobre el temps. El mateix Merton justifica aquest desinterès tot apel·lant a la percepció generalitzada del caràcter obvi i omnipresent d'aquest concepte. Tant és així que Merton (1992) es pregunta per què no ha estat capaç, fins ara, de veure allò que tenia permanentment davant dels seus ulls. Allò que, una vegada vist, li ha resultat tan evident i imprescindible per fer l'anàlisi sociològica. Un interrogant que el sociòleg respon a través del *teorema de Kenneth Burke* —una manera de veure constitueix també una forma de no veure— i afirma: «este tipo de miopía conceptual, con escasa visión periférica, fue tan sólo un elemento que contribuyó en aquel entonces a crear discontinuidades en el desarrollo de una sociología del tiempo» (Merton, 1992: 286).

5. El temps i la sociologia contemporània

Passades pràcticament tres dècades de l'esclat del fervor sociològic per estudiar el temps, s'ha acumulat prou reflexió teòrica i prou anàlisi empírica per fer balanç i dibuixar les línies mestres de l'estat de la qüestió actual. A través d'aquest exercici, serà possible analitzar què ha passat amb les veus que aleshores aclamaven amb entusiasme el ressorgiment del temps dins la sociologia. I ho feien tot pronosticant-li un futur prometedor on, entre d'altres fites, es preveia la definició consensuada d'un marc teòric comú a partir del qual seria possible consolidar la sociologia del temps com un camp de coneixement específic.

21. Merton (1992) defineix les duracions socialment esperades (DES) com una propietat estructural que permet identificar la posició que els individus ocupen dins de la societat, així com les seves expectatives.

D'entrada, cal fer notar que hi ha algunes monografies especialitzades dedicades a sistematitzar la literatura existent fins al moment, si bé s'observa que els criteris emprats en cada una són ben diversos: n'hi ha que es fixen en les aportacions teòriques (Tabboni, 1989; Hassard, 1990); d'altres que opten per fer revisions cronològiques (Pronovost, 1989), i també hi ha l'opció dels buidatges temàtics (Bergmann, 1992). El cas és que les discontinuïtats pròpies del coneixement sociològic sobre el temps dificulten l'establiment de criteris comuns a fi d'elaborar un estat de la qüestió unificat.

Resoldre aquesta dificultat no forma part dels objectius d'aquest article, però, davant la necessitat d'aclarir conceptualment el lloc que el temps ocupa dins l'anàlisi sociològica, s'ha considerat oportú, i necessari, albirar una temptativa de revisió. Concretament, s'examina la producció científica tot prenent com a guia un doble objectiu: revisar els diversos usos semàntics atribuïts al temps i analitzar les discrepàncies teòriques al voltant del seu estatus epistemològic.

5.1. *Els usos semàntics atribuïts al temps*

Un dels primers aspectes que s'observa quan es revisa la literatura especialitzada és l'existència d'un conjunt de debats oberts entorn de la dimensió conceptual del temps, la qual cosa posa de manifest la manca d'acord a l'hora de definir aquest concepte. Com s'ha dit a l'inici, bona part d'aquesta dificultat s'explica pel caràcter complex i multidimensional del temps. D'una banda, pel que fa a la complexitat: «cuando comprendemos que el tiempo es relativo, simultáneamente, descubrimos que solo se puede manipular si se sigue pensando que es absoluto» (Aguinaga y Comas, 1997: 11). D'altra banda, s'observa que la pluralitat de dimensions del temps sovint dona lloc a una pluralitat de definicions.

En aquesta tessitura, cal revisar els diversos usos semàntics que els especialistes atribueixen al temps, que sembla una bona manera de començar a dibuixar l'estat de la qüestió²², més encara si es té en compte que la majoria d'accepcions semàntiques estan condicionades pels objectius i els interessos del corrent teòric que empara les veus interessades, directament o indirectament, per aquesta temàtica. És així que es poden subratllar, com a mínim, cinc usos semàntics diferents.

El primer ús semàntic sorgeix com a resposta a les crítiques que, als anys setanta, es formulen contra l'atemporalisme del corrent funcionalista. En aquest context, emergeix un concepte de temps associat a la idea de procés (Ramos, 1992 i 1997). Bona part d'aquestes crítiques posen de relleu la manca de contextualització de les anàlisis funcionalistes, les quals estan centrades, exclusivament, en les qüestions d'ordre i ubicades en escenaris d'estabilitat. La incor-

22. Cal apuntar que aquesta revisió semàntica parteix de la voluntat expressa de superar les dicotomies que se solen utilitzar per ordenar les imatges sociològiques sobre el temps; que són el temps social *versus* el temps natural, o el temps lineal *versus* el temps circular.

poració de la perspectiva temporal a la teoria sociològica s'ha de llegir com una resposta a aquestes crítiques, en la mesura que permet introduir, analíticament, la idea de conflicte i moviment. La conseqüència de tot plegat és la identificació del concepte temps amb l'esdevenir històric i, per tant, l'ús de la dimensió temporal com un element de contextualització.

En segon lloc, cal parlar de l'ús semàntic que els corrents teòrics de la socio-fenomenologia, l'interaccionisme simbòlic i l'etnometodologia atorguen al temps. En aquest cas, el significat del concepte temps s'assimila al de l'espai. Tots dos, temps i espai, es consideren les coordenades bàsiques de la vida quotidiana: «el món de la vida quotidiana està estructurat espacialment i temporalment» (Berger i Luckmann, 1996: 47). Des d'aquesta perspectiva, el temps esdevé part de la caixa escènica que embolcalla les interaccions entre els individus²³. Tot i no tenir-hi cap punt de contacte, la concepció manejada per aquests enfocaments té molt a veure amb la proposta elaborada des de la geografia del temps, una proposta que reclama la importància d'imbricar, en una mateixa perspectiva analítica, les dimensions temporal i espacial. Concretament, els geògrafs socials parlen de la convergència espaciotemporal per analitzar de quina manera l'entorn físic on es desenvolupen les activitats socials —els barris, els carrers, els espais públics, etc.— influeixen en els moviments diaris dels col·lectius i dels individus. Els treballs pioners d'aquest enfocament s'atribueixen a Hagerstrand (1973) i Carlstein i altres (1978)²⁴.

Ben diferent és el significat que la teoria de l'acció racional atribueix al temps quan l'incorpora a les seves anàlisis. En aquest cas, es considera el temps com un recurs escàs que es pot comprar i que es pot vendre. Des d'una perspectiva econòmica, s'entén que l'acció individual cerca maximitzar l'ús del temps en funció del cost d'oportunitats de cada activitat. És a dir, davant d'un objectiu concret, fixat per les preferències individuals, les persones actuen estratègicament per assolir-lo amb el màxim estalvi cronològic possible —mínim cost en quantitat de temps, màxim guany en estalvi de diners. Es tracta d'un enfocament que, per exemple, atribueix l'abandonament de l'activitat laboral femenina a un càlcul racional de les dones que dona com a resultat que surt més a compte deixar el treball remunerat per atendre les necessitats de la llar i la família, que no pas seguir treballant i destinar part del sou a pagar el servei domèstic. Malgrat que aquesta perspectiva té els economistes neoclàssics com a màxims exponents, també l'adopten alguns sociòlegs com ara Linder (1986) o Pillet (1986), si bé ho fan tot subratllant la dimensió social al costat de la dimensió econòmica.

Contràries a aquesta objectivació del temps, emergeix un conjunt de veus difícils d'ubicar dins d'un únic corrent teòric, però que comparteixen un mateix

23. Algunes veus italianes utilitzen la paraula *contenitore* per referir-se a l'ús semàntic que aquests corrents fan del concepte temps (Perulli, 1996).

24. T. Hägerstrand (1973), «The domain of human geography», a: *Directions in Geography*, Londres, Methuen (citat a Giddens [1995]); T. Carlstein, D. Parkes i N. Thrift (eds.) (1978), *Making sense of time*, Nova York, Wiley (citat a Giddens [1995]).

punt de partida: el temps no és escàs per naturalesa, sinó com a resultat d'un procés de construcció social. És així que la principal crítica que formulen contra l'aproximació de la teoria econòmica és, precisament, l'anul·lació de la dimensió social del temps que es desprèn de la seva proposta. No és estrany, doncs, que reivindiquin el caràcter sociocultural del temps, tant pel que fa a la forma com al contingut. A diferència de la majoria de recursos que es valoren socialment segons l'escassetat material, l'escassetat del temps no és material, sinó social. Dupuy (1986) i Luhmann (1992) són dues de les veus que es fan ressò d'aquesta aproximació.

Dupuy (1986) defensa que l'ús del temps no s'explica per un càlcul econòmic, sinó per la voluntat de distinció. En aquest sentit, l'autor critica l'aproximació de la teoria econòmica i reivindica la dimensió històrica del temps. Luhmann (1986), en canvi, articula la seva proposta des del marc que li brinda la teoria de sistemes. L'autor argumenta que l'augment progressiu de la diferenciació i la segmentació social en el context del món occidental fa emergir l'exigència de l'escassetat de temps. Segons ell, l'escassetat de temps, construïda sobre una impressió, esdevé una funció social necessària a fi d'afrontar el creixement exponencial de les possibilitats que la societat moderna ofereix a l'individu (Luhmann, 1986). Així doncs, el temps recurs actua com un criteri de selecció a l'hora d'escollir entre el ventall d'opcions emergents i, simultàniament, permet l'homogeneïtzació dels individus dins de la societat complexa, un ventall d'opcions que no resta aliè al reconeixement social. Aquest aspecte permet a l'autor explicar per quina causa, actualment, «no tenir temps» i «estar molt ocupat» són situacions que gaudeixen d'un cert prestigi social.

Finalment, sense abandonar la pista dels plantejaments que subratllen la importància de la dimensió històrica, cal parlar d'un grup d'estudis que, en lloc de prioritzar les relacions de poder i el significat social a l'hora d'estudiar el temps —tal com es dedueix de la proposta de Dupuy (1986) i Luhmann (1986)—, prioritzen les relacions que s'estableixen entorn del temps i el treball. Novament, cal dir que es tracta d'un conjunt de veus no identificades com a corrent teòric, però la preocupació sociològica per la importància creixent del temps com a factor de benestar en la societat contemporània és el que, d'alguna manera, permet ubicar aquest conjunt d'estudis sota un únic paraigua. Un paraigua que, seguint l'estela del materialisme de les aportacions marxistes sobre la jornada laboral i l'herència durkheimiana del caràcter cultural del temps, veu, en el manteniment de la divisió social i sexual del treball, la causa del malestar vinculat a l'organització industrial del temps, un malestar que té molt a veure amb la posició que, en termes de categories socials, les persones ocupen respecte al treball.

Dins d'aquest paraigua, d'una banda, cal fer referència als estudis sobre temps de treball remunerat, entès com una mercaderia de compra i venda que aporta benestar material. De l'altra, cal citar els estudis que relacionen el temps amb el treball domèstic, per fer palesa la contribució d'aquest darrer al benestar social.

5.2. El debat sobre l'estatus epistemològic del temps

Les poques monografies dedicades a revisar la producció sociològica entorn del temps coincideixen a dibuixar una línia divisòria que distingeix les aportacions que parteixen de l'omnipresència del temps dins de la sociologia —en tant que dimensió analítica— de la perspectiva que entén el temps com una problemàtica social (Tabboni, 1989; Hassard, 1990). A partir d'aquesta línia, es defineixen els dos grans enfocaments que inclou el debat sobre l'estatus epistemològic del temps: l'enfocament que l'entén com un instrument per a l'anàlisi sociològica *versus* l'enfocament que el concep com un objecte d'estudi sociològic.

La pregunta que es formula Ramos en la introducció d'una de les principals monografies sobre aquesta qüestió publicada a l'Estat espanyol, *Tiempo y sociedad*, és un bon punt de partida per identificar les postures del debat citat. Certament, les respostes a la pregunta «¿Qué sociología del tiempo?» (1992: XIV) es concreten en dues postures oposades que, per utilitzar la terminologia proposada per Martins (1992), es poden anomenar *temporalisme temàtic* i *temporalisme substantiu*.

D'una banda, el temporalisme temàtic es correspon amb aquelles veus que entenen el temps com un objecte d'estudi específic dins la sociologia i que reivindiquen la necessitat de delimitar un camp de coneixement propi. Es considera que, en el context de la societat contemporània, el temps emergeix com un problema social que cal abordar des de la perspectiva sociològica. El debat sobre la jornada de treball, la reivindicació feminista de més temps de vida o la conciliació de la vida laboral i la vida personal en són alguns exemples.

D'altra banda, el temporalisme substantiu aglutina les veus que parteixen del caràcter omnipresent del temps en tota relació humana i, en funció d'això, justifiquen la necessitat de considerar-lo una dimensió transversal a l'hora d'analitzar la realitat social. És a dir, es considera el temps com un instrument més que permet aprofundir en l'anàlisi de tota preocupació sociològica. Dins d'aquest enfocament, alguns autors identifiquen diferents usos epistemològics del temps. En aquesta línia, Hassard (1990) argumenta que la investigació sociològica pot fer servir el temps de quatre maneres diferents: com un factor que permet explicar l'estructura i els processos de les relacions socials, com un lligam causal entre els elements de la teoria social, com una mesura quantitativa d'aquests elements o bé com una mesura qualitativa de la seva interacció.

La controvèrsia que mantenen Zerubavel (1985) i Cavalli (1985) durant la dècada de 1980 il·lustra aquest debat perfectament, i n'esdevé una bona escenificació. El primer autor defensa la sociologia del temps entesa com un camp de recerca autònom i especialitzat, mentre que el sociòleg italià s'hi manifesta en contra. Per a Zerubavel (1985), l'augment dels estudis sobre aquesta qüestió viscut durant els últims anys és un argument prou sòlid per plantejar la viabilitat d'una sociologia del temps. Contràriament, Cavalli (1985) consi-

dera aquesta proposta del tot inviable, bàsicament perquè el temps representa una dimensió que passa transversalment per totes les especialitats sociològiques. De manera que, segons aquest autor, el temps no és un objecte d'estudi sociològic al costat d'altres objectes, sinó una perspectiva que envaeix totes les formes del que és social.

Els posicionaments confrontats de tots dos autors s'evidencien en la presentació que Cavalli escriu a l'edició italiana del llibre de Zerubavel *Ritmi Nascosti*:

Nel presentare l'edizione italiana del libro di E. Zerubavel mi sono lasciato andare ad un'affermazione assai azzardata. Ho scritto, infatti, che 'lo studio nel tempo offre una prospettiva unificante tra diverse linee teoriche, in particolare tra teorie strutturali e teoria dell'azione'. In effetti non sono affatto sicuro che le cose stiano effettivamente in questi termini e quella affermazione deve piuttosto essere intesa come un auspicio e, in parte, come un'aspirazione. (Cavalli, 1985: 47)

Al marge de la discussió que mantenen aquests autors, s'observa que la capacitat del concepte *temps* per fer dialogar diferents corrents teòrics és reconeguda per diverses veus, entre les quals destaca la d'Elias (1989, 1995). Segons ell, part de la importància que revesteix l'estudi del temps rau en el fet que permet superar les clàssiques dicotomies entre individu/societat i acció/estructura. Sens dubte, aquestes dicotomies han marcat l'evolució del pensament sociològic, el qual tampoc no s'ha mantingut al marge del ressorgiment teòric del temps a finals dels anys setanta.

En qualsevol cas, de retorn al debat sobre l'estatus epistemològic del temps, és possible identificar una tercera postura teòrica. Es tracta d'un posicionament defensat per Ramos (1992), el qual considera que el debat que mantenen Zerubavel i Cavalli no és més que les dues cares d'una mateixa moneda. Concretament, el sociòleg espanyol posa de manifest l'existència d'una única línia d'investigació des d'on el temps emergeix com un objecte d'estudi concret, però sense subestimar-ne el valor explicatiu per a l'anàlisi sociològica en general. Segons Ramos, la dificultat per identificar aquesta línia d'investigació unificada s'explica a causa de la importància creixent dels estudis sociològics sobre les problemàtiques relacionades amb l'organització social del temps. Bàsicament, perquè aquests suposen una recerca més preocupada per la manera com s'usa el temps i es distribueix i menys interessada per la capacitat heurística de la dimensió temporal.

Més enllà del debat sobre l'estatus epistemològic del temps, cal reconèixer el caràcter omnipresent d'aquest concepte en la teoria sociològica clàssica. El buidatge d'articles publicats a la revista *Time & Society* en constitueix una bona evidència. Aquesta publicació sociològica dedicada exclusivament a qüestions relatives al temps inclou, en quasi tots els seus números, un article teòric orientat a revisar l'obra dels autors clàssics des de la perspectiva temporal —en són alguns exemples Weber, Durkheim, Marx, Simmel, Mannheim i

Mead²⁵. La lectura d'aquests articles no deixa indiferent, sobretot, perquè posa de manifest que, en sociologia, qui més qui menys ha dit alguna cosa, explícitament o implícitament, sobre el temps. En aquesta tessitura, l'allau de propostes teòriques deixa entreveure un debat obert, però, alhora, legitima l'aproximació sociològica a l'estudi del temps. Aquesta és una qüestió que, a principis del segle XXI, emergeix en un context social cada vegada més sensibilitzat per la importància del temps com a factor de benestar.

Per tot plegat, doncs, es constata la consolidació de l'aproximació sociològica a l'estudi del temps. No obstant això, cal afirmar que les expectatives generades entorn de la institucionalització d'una sociologia del temps entesa com un camp de coneixement propi resten lluny de ser assolides. La raó principal d'aquest fet cal cercar-la en una producció científica excessivament diversificada per aital objectiu. Segons Bergmann (1992), cal atribuir a la capacitat d'adaptació teòrica i temàtica del temps la dificultat d'establir i sistematitzar un marc teòric comú dins la sociologia, així com la dificultat de no cedir davant la temptació de traspasar-ne les fronteres disciplinàries.

En definitiva, s'observa que la sociologia contemporània incorpora l'estudi del temps des del doble posicionament epistemològic, dimensió sociològica i objecte d'estudi. I ho fa en un context històric on el temps s'ha situat al centre de les demandes i de les necessitats socials de la *societat del benestar*.

6. Conclusió

La revisió de la bibliografia especialitzada posa de relleu que el temps ha ocupat un lloc important dins la sociologia, malgrat que sovint es consideri un concepte eternament perdut, absent o marginat. Altra cosa és, efectivament, que el volum de producció científica ha estat irregular i difícil d'identificar. Fins a la dècada de 1970, les aportacions sociològiques sobre el temps tenen un caràcter aïllat que s'alterna entre la tradició americana i l'europea. A partir de la dècada de 1980, creix l'interès sociològic pel temps, tal com evidencia el gran desenvolupament de la recerca teòrica i empírica. Tanmateix, el que es podria considerar l'esclat dels estudis sociològics sobre el temps no ha permès superar, almenys fins ara, el caràcter aïllat de la producció científica. És a dir, no ha anat acompanyat de la preocupació per coordinar, integrar i complementar tot allò que s'anava generant. Amb tot, ens trobem davant d'un camp de coneixement ampli, poc unificat i difícil de sistematitzar teòricament.

25. W. Watts Miller (2000), «Durkheimian Time», *Time & Society*, 9, 5-20; S. Segre (2000), «A Weberian Theory of Time», *Time & Society*, 9, 147-170; M. Flaherty i G.A. Fine (2001), «Present, past, and future: Conjugating George Herbert Mead's perspective on time», *Time & Society*, 10, 147-161; W. Heydebrand (2003), «The Time Dimension in Marxian Social Theory», *Time & Society*, 12, 147-188; D. Kettler i C. Loador (2004), «Temporizing with Time Wars: Karl Mannheim and Problems of Historical Time», *Time & Society*, 13, 155-172; L.A. Scaff (2005), «The Mind of the Modernist: Simmel on time», *Time & Society*, 14, 5-23.

És així que l'estat actual de la qüestió inclou un ventall d'enfocaments i de perspectives teòriques interessades a estudiar el temps que, sens dubte, produeix estímuls per a la recerca. Però la manca d'un mínim de corpus teòric consensuat explica per què el coneixement acumulat al llarg dels darrers anys ha obert més interrogants que no pas ha tancat qüestions.

En qualsevol cas, més enllà de l'obvietat que suposa afirmar que tot el que fan els individus comporta temps, la dimensió social d'aquest representa un punt d'observació privilegiat per analitzar els canvis de la societat contemporània i, sobretot, les desigualtats socials que conté.

Referències bibliogràfiques

- ADAM, B. (1989). «Feminist social theory needs time: Reflections on the relation between feminist thought, social theory and time as an important parameter in social analysis». *Sociological Review*, 37(3), 458-473.
- AGUINAGA, J. i COMAS, D. (1997). *Cambios de hábito en el uso del tiempo: Trayectorias temporales de los jóvenes españoles*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de la Juventud.
- AGUSTÍ, S. (1964). *Les confessions*. París: Garnier Flammarion.
- BELLONI, C. (1986). «La struttura del tempo quotidiano: Una proposta per lo studio dei tempi sociali». A: BIMBI, F. i CAPECCHI, V. (eds.). *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milà: FrancoAngeli.
- BELLONI, C. i RAMPAZI, M. (1989). «Introduzione». A: BELLONI, C. i RAMPAZI, M. (eds.). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- BERGER, P. i LUCKMANN, T. (1996). *La construcció social de la realitat: Tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona: Herder.
- BERGMANN, W. (1992). «The problem of time in sociology: An overview of the literature on the state of theory and research on the "Sociology of Time"». *Time and Society*, 1 (1), 81-134.
- BORGHI, V. i LA ROSA, M. (1995). «Tempo, lavoro e processi di globalizzazione. Alcune considerazioni introduttive». *Sociologia del Lavoro*, 58, 9-23.
- CAVALLI, A. (1985). *Il tempo dei giovani*. Bolonya: Il Mulino.
- COLLINS, R. (1985). *Three sociological traditions*. Nova York: Oxford Universtiy Press.
- DUPUY, J.P. (1986). «Il tempo contaminato». A: PAOLUCCI, G. (ed.). *Il disagio del tempo: La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice Ianaua.
- DURÁN, M.A. (2002). «La contabilidad del tiempo». *Praxis Sociológica*, 6, 41-62.
- DURKHEIM, E. (1987). *Les formes elementals de la vida religiosa*. Barcelona: Edicions 62.
- ELIAS, N. (1989). *Sobre el tiempo*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- FERRARO, A. (1988). «Qualche lettura e qualche riflessione sul tempo (e sullo spazio)». *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, XIX (32), 3-64.
- GIDDENS, A. (1981). *A contemporary critic of historical materialism*. Londres: MacMillan.
- (1986). «Il tempo, il lavoro e la città nella società capitalistica». A: PAOLUCCI, G. (ed.). *Il disagio del tempo: La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice Ianaua.
- (1993). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza.
- GURVITCH, G. (1985). «Il tempo come fenomeno sociale totale. La molteplicità dei tempi sociale». A: TABBONI, S. (ed.). *Tempo e società*. Milà: FrancoAngeli.

- HASSARD, J. (1990). *The sociology of time*. Londres: MacMillan.
- HELLER, A. (2003). «L'ossessione postmoderna per il tempo». A: PAOLUCCI, G. (ed.). *Cronofagia: La contrazione del tempo e dello spazio nell'era della globalizzazione*. Milà: Guerini Studio.
- KERBO, H.R. (1998). *Estratificación social y desigualdad: El conflicto de clase en perspectiva histórica y comparada*. Madrid: McGraw-Hill-Interamericana.
- LAZARSFELD, P.; JAHODA, M. i ZEISEL, H. (1996). *Los parados de Marienthal*. Madrid: La Piqueta.
- LINDER, S.B. (1986). «Scarsità di tempo e crescita economica». A: PAOLUCCI, G. (ed.). *Il disagio del tempo: La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice Ianaua.
- LUHMANN, N. (1986). «La mancanza di tempo e il predominio delle scadenze». A: PAOLUCCI, G. (ed.). *Il disagio del tempo: La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice Ianaua.
- (1992). «El futuro no puede empezar: estructuras temporales en la sociedad moderna». A: RAMOS, R. (ed.). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografías, 129.
- MARTINS, H. (1992). «Tiempo y teoría en sociología». A: RAMOS, R. (ed.). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografías, 129.
- MARX, K. (1972). *Manuscritos economía y filosofía*. Madrid: Alianza Editorial.
- (2001). *El capital*. Barcelona: Los Libros de la Frontera.
- MERTON, R.K. (1992). «Las duraciones esperadas socialmente: un estudio de caso sobre la formación de conceptos en sociología». A: RAMOS, R. (ed.). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografías, 129.
- MIGUÉLEZ, F.; GARCÍA, T.; REBOLLO, O.; SÁNCHEZ, C. i ROMERO, A. (1997). *Desigualtat i canvi: L'estructura social contemporània*. Barcelona: Edicions Proa. Universitat Autònoma de Barcelona.
- MONGARDINI, C. (1989). «Il problema del tempo nella società contemporanea». A: BELLONI, C. i RAMPAZI, M. (eds.). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- NIEMI, I. (2006). «La armonización de las encuestas de uso del tiempo: la aportación de EUROSTAT». *Haciendo visible la economía invisible*. Cursos d'estiu. Sant Sebastià.
- NOVARA, F. (1995). «Il tempo di lavoro fra cronobiologia e cultura». *Sociologia del Lavoro*, 58, 24-41.
- NOWOTNY, H. (1992). «Estructuración y medición del tiempo: sobre la interrelación entre los instrumentos de medición del tiempo y el tiempo». A: RAMOS, R. (ed.). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografías, 129.
- (1993). *Tempo privato: Origine e struttura del concetto di tempo*. Bolonya: Il Mulino.
- PERULLI, A. (1994). «La crisi del tempo risorsa: una lettura del rapporto tra tempo occupato e tempo libero». *Sociologia del Lavoro*, 56, 119-147.
- (1996). *Il tempo da oggetto a risorsa*. Milà: FrancoAngeli.
- PILLET, G.; LEIMGRUBER, R. i BOURRIT, A. (1986). «Dare il tempo». A: PAOLUCCI, G. (ed.). *Il disagio del tempo: La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice Ianaua.
- PRONOVOST, G. (1989). «The sociological of time». *Current Sociology*, 37 (3) (monogràfic).
- RALDÚA-MARTIN, E. (2001). «Comparación internacional de los empleos del tiempo de mujeres y hombres». *REIS*, 94, 105-126.

- RAMOS, R. (1990). *Cronos dividido*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- (ed.) (1992). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografías, 129.
- (1997). «La ciencia social en busca del tiempo». *Revista Internacional de Sociología*, 18, 11-37.
- SMITH, A. (1996). *La riqueza de las naciones*. Madrid: Pirámide.
- SOROKIN, P.A. (1985). «Il tempo socio-culturale». A: TABBONI, S. (ed.). *Tempo e società*. Milà: FrancoAngeli.
- SOROKIN, P.A. i MERTON, R.K. (1992). «El tiempo social: un análisis metodológico y funcional». A: RAMOS, R. (ed.). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografías, 129.
- TABBONI, S. (1985). «Il tempo e lo spazio nella teoria sociologica». *Rassegna Italiana di Sociologia*, XXVI (4), 569-596.
- (1989). *La rappresentazione sociale del tempo*. Milà: FrancoAngeli.
- THOMPSON, E.P. (1979). *Tradicón, revuelta y conciencia de clase*. Barcelona: Crítica.
- TORNS, T. (2003). *Les polítiques de temps: un repte per a les polítiques de l'Estat del Benestar*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons.
- ZERUBAVEL, E. (1985). *Ritmi Nascosti*. Bolonya: Il Mulino.